

Alain Besançon s-a născut în 1932 la Paris. A absolvit Institutul de Studii Politice din Paris în 1952; este doctor în istorie (1957) și în litere (1977). A fost cercetător la CNRS (1959–1963), apoi profesor la École des Hautes Études en Sciences Sociales (1963–1992). A desfășurat numeroase stagii ca cercetător și a fost *visiting professor* la instituții academice de prestigiu: Columbia University, Rochester University, Wilson Center, Stanford University, Academia de Științe a URSS.

Discipol al lui Raymond Aron, Alain Besançon este unul dintre cei mai proeminenți specialiști în istoria rusă și sovietică. Numeroasele sale lucrări științifice au fost publicate în reviste precum: *Daedalus*, *Journal of Contemporary History*, *Encounter*, *Survey Commentary*, *Policy Review*, *Annales*, *Contrepoint*, *Commentaires*, *Archivio di Filosofia*, *Revista de Occidente*. A fost tradus târziu în țările Europene de Est, dar a avut mereu o intensă circulație clandestină, în special în Polonia și URSS. Academia Franceză l-a distins cu Marele Premiu pentru Eseu și Premiul pentru Istorie.

Opere: *Le tsarévitch immolé* (1967, 1991), *Entretiens sur le Grand siècle russe et ses prolongements* (în colaborare cu Vladimir Weidlé și alții, 1971), *Histoire et expérience du moi* (1971), *Éducation et société en Russie* (1974), *L'Histoire psychanalytique, une anthologie* (1974), *Court traité de soviétologie à l'usage des autorités civiles, militaires et religieuses* (1976), *Les Origines intellectuelles du léninisme* (1977, 1986; trad. rom. Humanitas, 1993, 2007), *La Confusion des langues* (1978; trad. rom. Humanitas, 1992), *Présent soviétique et passé russe* (1980, 1986), *Anatomie d'un spectre* (1981; trad. rom. Humanitas, 1992), *La Falsification du bien. Soloviev et Orwell* (1985), *Une génération* (1987), *Vendredis* (1990), *L'Image interdite: une histoire intellectuelle de l'iconoclasme* (1994; trad. rom. Humanitas, 1996), *Trois tentations dans l'Église* (1996; trad. rom. Humanitas, 2001), *Le Malheur du siècle* (1998; trad. rom. Humanitas, 1999, 2007), *Émile et les menteurs* (2008), *Cinq Personnages en quête d'amour. Amour et religion* (2001), *Le Protestantisme américain. De Calvin à Billy Graham* (2013), *Problèmes religieux contemporains* (2015).

Cuprins

Cuvânt înainte	7
I. MINCIUNA	11
II. ORTODOXIA	21
Ortodoxia rusă	34
Viața ortodoxă	43
III. ISTORIA	49
Sfânta Rusie	51
Imperiul Rus	62
IV. SLAVOFILISMUL	67
Literatura	72
<i>Pușkin</i>	72
<i>Gogol</i>	75
<i>Dostoievski</i>	79
Doctrinile	90
<i>Kireevski</i>	91
<i>Bilanț</i>	97
V. CONTRACURENTE	103
Liberalii	105
Revoluționarii	109
Lenin	112
VI. DOUĂ INTERPRETĂRI	117
VII. ILUZII FRANCEZE	131

Cuvânt înainte

Karl Marx scria în 1857:

„Influența covârșitoare a Rusiei a luat prin surprindere Europa în diferite epoci și a speriat popoarele din Occident, care au acceptat-o ca pe o fatalitate și n-au reacționat decât sporadic. Dar vedem că, alături de fascinația pe care o exercită, renaște mereu un scepticism ce-o însoțește ca o umbră, amestecând nota ușuratică și ironică cu strigătele popoarelor aflate în suferință, bătându-și joc de însăși măreția puterii sale ca de un actor prost care vrea să-ți ia ochii și să te înșele. Alte imperii au stârnit, în copilăria lor, îndoieli asemănătoare; Rusia însă a devenit un colos fără să le fi risipit. Ea oferă istoriei exemplul unic al unui imens imperiu care, chiar și după realizări de anvergură mondială, continuă să fie socotit o problemă legată de credință, mai degrabă decât de fapte.“¹

Occidentul a fost fascinat de Rusia. Din prima clipă când a luat contact cu ea, s-a întrebat cu cine are de-a face. A fost atras și s-a temut de ea. A încercat s-o includă în lumea lui, a încercat s-o expulzeze; n-a reușit nici una, nici alta. „De la începutul secolului

1. Karl Marx, *La Russie et l'Europe*, Paris, 1954, p. 207.

al XVIII-lea până astăzi – mai scria Marx –, nici un autor n-a socotit că poate renunța să aducă dovada existenței sale, înainte de a o proslăvi sau critica.“

Este și întrebarea pe care rușii și-o pun lor înșiși. Ce este Rusia, ce înseamnă să fii rus? Ce semnificație are ea în istoria universală? Ce-i rezervă destinul? De la Pușkin la Soljenițin, o mare parte din literatura rusă și-a pus această întrebare chinuitoare, i s-a consacrat chiar, și uneori s-a limitat la ea. Cu mult înainte de apariția acestei literaturi, mai mulți călugări obscuri au rostit profeții al căror ecou nu s-a stins încă.

Și totuși, istoria Rusiei e foarte bine cunoscută. În secolul al XIX-lea, istoricii ruși, dar și istoricii germani, francezi, englezi au scris lucrări temeinice, au cules documente, au compilat izvoare potrivit metodelor istoriografiei europene. Revoluția bolșevică aproape a lichidat activitatea istoricilor, sau a forțat-o să intre în tipare ideologice care o fac aproape inutilizabilă. Cercetarea a continuat însă în afara granițelor. Problema sovietică fiind arzătoare, iar nevoia de orientare, urgentă, s-a depus un efort intelectual pe măsură. Acesta a fost metodic și colectiv în marile centre universitare americane. Dacă operăm o selecție, dacă lăsăm deoparte lucrările de propagandă și pe cele compromise prin ignoranța sau naivitatea autorilor, rămâne totuși o bibliotecă solidă și demnă de încredere. Pentru un istoric, Rusia nu reprezintă un mister în mai mare măsură decât Franța; chiar dacă trebuie să ne amintim că nici o carte de istorie nu epuizează misterul unei națiuni, fie ea Rusia, Franța, China sau chiar Luxemburgul...

Întrebările care se pun sunt însă altele.

Mai întâi, europenii par să fi acordat rareori atenție cunoașterii obiective pe care o aveau la dispoziție. Au preferat să se lase călăuziți de prejudecăți. Au privit Rusia prin lentile deformante. Largul evantai de poziții adoptate de francezi a fost în mare măsură independent de datele furnizate de cunoștințele istorice. Rusia a fost focarul unei multitudini de iluzii diverse și adesea opuse. În ansamblu, Franța a avut o înclinație pozitivă față de această țară. Voi încerca să explic la sfârșitul eseului de față care au fost pasiunile tipic franțuzești după care Franța s-a călăuzit în viziunea ei.

Apoi, rușilor înșiși le vine greu să se înțeleagă și să aibă o perspectivă clară asupra subiectului în cauză, în ciuda faptului că-i preocupă cu patimă.

În sfârșit, Rusia a încercat să ofere „străinilor“ o imagine falsă despre ea însăși. Așa-ziii străini s-au plâns dintotdeauna de „minciuna rusească“. „Am fost păcăliți“ este însă o explicație prea simplă, ba chiar simplistă, a erorilor pe care le-au făcut.

Voi începe prin a spune câteva cuvinte despre această „minciună“. Apoi mă voi lansa în probleme mai complicate, care ne vor purta mult mai departe, până la rădăcina religioasă a „complexului rusesc“ și a avatarurilor sale istorice. Voi încheia cu o discuție despre iluziile Franței.

Tehnica minciunii e la fel de veche ca Rusia. Custine și Michelet au înregistrat-o ca pe o trăsătură esențială.

Vechea minciună era pe atunci, în timpul lui Nicolae I, produsul orgoliului național. Rusia este imensă, puternică, dar cufundată în mizerie: Gogol, Pușkin au spus-o în formulări frapante. Această ruptură e de nesuportat. Era primejdioasă și din punct de vedere politic, fiindcă Rusia era supusă unei cârmuiri autoritare: se cuvenea deci ca acestei cârmuiri să-i reușească totul. Or, pentru a masca un eșec, se minte. Întâi față de străini („e o adevărată artă aceea de a-i minți pe străini“, observă Custine), apoi față de sine însuși. Sau se caută consolări: puritatea ortodoxiei, sufletul larg, spiritualitatea – și tot ca o consolare Europa e disprețuită, e făcută de rușine, fiindcă are un creștinism impur, un suflet îngust și e materialistă. Vom reveni imediat la rădăcinile religioase ale acestei vechi minciuni.

Secolul XX a cunoscut însă o nouă versiune, mai complexă a ei: minciuna comunistă. Ea nu e specific rusească, dar a pornit din Rusia și s-a întins în întreg teritoriul comunismului.

E o minciună în două trepte.

Prima constă în a face lumea să creadă că utopia s-a realizat. Aici sunt etalate „realizările“ decorative. Recolte record, performanțe în educație, bunăstare socială, creștere nestăvilită. Călătorul occidental a crezut vreme îndelungată toate astea, dar minciuna are picioare scurte și se risipește la cea mai sumară examinare. Este o simplă amplificare a vechii minciuni rusești „clasice“.

A doua treaptă a minciunii constă în a-l face pe martorul străin să creadă că în comunism realitatea este aceeași cu cea pe care o trăiește acasă. De pildă: i se dă o cifră falsă privind creșterea economică. Străinul n-o crede și corectează cifra. Nu e 10%, ci, să spunem, 4%. Dar, instinctiv, e înclinat să creadă că idealul economic este de aceeași natură și în Est, și în Vest: creșterea, îmbogățirea, prosperitatea – fără să-și dea seama însă că proiectul sovietic e radical diferit, ba chiar că, dacă există vreun proiect, acesta nu e un proiect *economic* în sensul în care-l înțelegem noi. Dubla referință (pe de o parte la realitatea obișnuită, pe de altă parte la pseudorealitatea ideologică) este resortul cel mai eficace al păcălirii străinului. I se prezintă un primar, un ziarist, un istoric, iar străinul crede că are de-a face cu un primar, cu un ziarist sau cu un istoric. Dacă e destul de ager la minte, nu va crede minciunile pe care i le vor servi aceste personaje, dar nu le va pune la îndoială funcțiile. Pentru el, ei vor fi „confrăți“: un profesor, dacă și el e profesor, un primar, dacă e primar. La întoarcere, va povesti că s-a întâlnit la Moscova cu „omologul“ său. Putem numi prima minciună *logică* (vorbirea mincinoasă), iar pe cea de-a doua, *ontologică*, fiindcă aici natura însăși e falsificată prin scamatoria schimbării realității cu

pseudorealitatea, care derutează gândirea interlocutorului. Îmi amintesc de o discuție avută (în timpul regimului Brejnev) cu un important și foarte stimabil inspector financiar. Se întorsese dintr-o lungă călătorie în URSS, cu misiunea de a evalua pretinsele „reforme“ aflate în curs. Concluzia anchetei sale: „Nu sunt prea eficienți.“ Cu alte cuvinte, „reformatorii“ sovietici erau omologii reformatorilor francezi, cărora li se încredința misiunea să reflecteze asupra ameliorărilor ce trebuiau întreprinse, ca și cum țelurile și intențiile lor aveau ceva în comun cu intențiile Ministerului Francez al Finanțelor, respectiv o creștere a eficienței gestiunii economice.

Iată însă că ideea comunistă s-a prăbușit. Stâlpul ideologic s-a frânt. Milioanele de cărți care vehiculau limba de lemn sunt topite. Nenumărații ideologi profesioniști au fost nevoiți să se recalifice și să-și schimbe meseria. Lenin nu mai reprezintă un reper intelectual, chiar dacă statuile lui sunt încă în picioare la toate intersecțiile. S-ar părea deci că Rusia și-a reluat locul în istoria universală, istoria comună a tuturor oamenilor. Și că are în față aceleași dificultăți ca toate țările. Cel puțin asta e imaginea pe care vrea s-o ofere despre sine.

Rusia și-a redobândit stema și drapelul, în timp ce în Franța, după mai bine de două secole, oamenii ar ieși în stradă dacă s-ar pune problema să se revină la crinul regal. Și-a reconstruit bisericile, mănăstirile și palatele regale, în timp ce Franța le-a distrus sau le-a lăsat să cadă în paragină pe cele mai multe dintre ele. Și asta fiindcă Franța și-a acceptat revoluția, care, în ciuda a tot și a toate, i-a dăruit o

societate nouă și viabilă. În Rusia nu exista nimic care să poată fi salvat de utopia moartă, incapabilă să construiască ceva pe ruinele pe care le pricinuiseră. Nu rămânea decât să fie refăcut vechiul decor. În RDG, Germania a trebuit să refacă totul, drumurile, podurile, rețeaua de electricitate, țevăria, canalele de scurgere, totul, până la ultimul robinet. În Rusia, sarcina ar fi fost de aceeași anvergură, dacă ar fi fost întreprinsă. Dar n-a fost!

În schimb, Rusia s-a deschis către rock, artă conceptuală, psihanaliză, hipermarket, către tot ce-i putea furniza Occidentul fără să fie nevoie să treacă la schimbări de fond. Babușka grasă a slăbit în timp record, a căpătat siluetă de manechin și se străduiește să se îmbrace după moda newyorkeză. Moscova capătă „o față occidentală“, spre uluirea celor care o vizitează.

Dar minciuna a dispărut oare? Nici gând, ba chiar pare să fi devenit mai profundă, mai încurcată. Iar reconstrucțiile și restaurările contribuie în chip fundamental la ea.

Pe vremuri, când un cadru de partid rostea o lozincă ideologică, știa că nu spune nimic, ci doar afirmă forța puterii sovietice. Când un cetățean oarecare era silit să ia cuvântul, vorbea în aceeași limbă, știind că spusele lui nu au alt înțeles decât acela de a-i arăta supunerea. Sub regimul comunist, așa cum a arătat Françoise Thom în *Limba de lemn*, coexistau patru limbi greu de deosebit.¹ *Limba de lemn* propriu-zisă,

1. Vezi Françoise Thom, *La Langue de bois*, Paris, 1987 [*Limba de lemn*, trad. rom. de Mona Antohi, Editura Humanitas, București, 1993 (n. tr.)]. *Limba de lemn* e limba specifică a puterii comuniste. E limba pe care ar trebui s-o vorbească oamenii, dacă realitatea s-ar supune ideologiei. Dar cum realitatea

falsa limbă de lemn pe care o vorbea silit în public omul sovietic obișnuit, *limba naturală* pe care acesta o vorbea cu prietenii sau în familie, *falsa limbă naturală* pe care o vorbeau cadrele de partid când voiau să-l facă pe interlocutor să creadă că sunt la fel cu el și că trăiesc în aceeași realitate.¹ Primele două au dispărut din clipa în care n-au mai fost impuse. Rămân însă celelalte două, împletite într-un chip bizar.

Falsa limbă naturală rămâne azi dependentă de minciuna ontologică. Cadrele noului regim vor să-i facă pe interlocutorii lor să creadă că sunt patrioți, cred în Dumnezeu și doresc o Rusie liberă și prosperă. Că legitimitatea lor e dată de voința populară, de sufragiul universal, că respectă regulile universale ale dreptului pe care corpul legislativ ales le-a stabilit în noul drept sovietic. Titlurile de președinte, ministru, judecător par să fie autentice. Regimul pare să se refere la un univers comun.

Acesta e procedeul care face ca minciuna să prindă. Supușii o știu prea bine. Știu că limbajul de acum e la fel de instrumentalizat ca și cel dinainte, doar că e mai eficace, mai plauzibil, fiindcă este limbajul folosit de toată lumea. Instrumentalizat însemnând că trebuie să camufleze realitatea. Este în slujba puterii. Supușii au găsit cuvântul cu care să-i numească pe noii lor stăpâni: *siloviki*, cei care dețin puterea. Când

refuză, limba de lemn i se substituie. Ea devine o pedagogie permanentă, o condiționare a conștiinței, un chip al terorii. Autoarea estimează că această limbă este cheia regimului comunist, misterul său ultim, și că se confundă cu el.

1. În regimul Brejnev, au existat poeți care mimau avântul poetic fără să depășească limitele „falsei limbi naturale“. Aceștia erau exportați în Occident ca mesageri ai „dezghețului“.